

GIDÓ ATTILA

MARTON ERNŐ BESZÁMOLÓJA AZ ÉSZAK-ERDÉLYI ZSIDÓSÁG HELYZETÉRŐL 1944 NOVEMBERÉBEN

Ion Antonescu marsall 1944. augusztus 23-i bukaresti letartóztatását és Romániának a szövetségesek oldalára történő átállását követően a szovjet és a román hadsereg megkezdte az Észak-Erdélybe történő benyomulást. A német és a magyar katonák, valamint a magyar adminisztráció és a polgári lakosság egy része is visszavonult. Harcok közepette, szeptember és október folyamán megtörtént a terület román és szovjet birtokbavétele. A közigazgatás megszervezésére és egyáltalán a terület igazgatásának ellátására a Constantin Sănătescu tábornok által vezetett új román kormány alárendeltségébe tartozó észak-erdélyi kormánybiztosságot (teljes nevén Felszabadított Erdélyi Területek Közigazgatásának Kormánybiztossága) állítottak fel. Az 1944. október 10-i rendelettel létrehozott kormánybiztosságot az erdélyi parasztpárti vezérnek, Iuliu Maniunak az unokaöccse, Ionel Pop vezette. Mivel a szovjetek nagymértékben akadályozták a román közigazgatás kiépülését, ennek a szervnek a hatalma nagyon sok helyen kérdéses maradt, és október 25-től kezdődően, amikor a román kormány katonai közigazgatást vezetett be Észak-Erdélyben, lényegében formálissá vált, vagy megszűnt. Mindeközben a román hatóságok részéről tapasztalható atrocitásokat, a civil lakosságot ért sérelmeket felhasználva a szovjetek 1944. november 12-én – 14-i hatállyal – kitiltották a román közigazgatást Észak-Erdély területéről. A döntés hátterében viszont nem a kegyetlenkedések megszüntetésének a szándéka állt, hanem Moszkva azon célja, hogy nyomást gyakoroljon a román kormány összetételének megváltoztatására, és ezáltal hozzásegítse a baloldali pártokat, köztük is a Román Kommunista Pártot (RKP) a hatalom birtokba vételéhez.¹

Az Észak-Erdély területén tartózkodó megtizedelt zsidóság – munkaszolgálatosok, bujkálók, hamis papírokkal élők, kivételezettek – tehát felszabadult 1944 őszén. Ez a felszabadulás viszont csak keveseknek adatott meg, hiszen a túlnyomó többségük a magyarországi holokauszt áldozata lett. Az egzisztenciák kerékbe törtek, a családok szétszakadtak, a hátszországban a zsi-

¹ Bővebben L.: NAGY Mihály Zoltán – VINCZE Gábor: *Autonomisták és centralisták. Észak-Erdély a két román bevonulás között (1944. szeptember – 1945. március)*, Erdélyi Múzeum-Egyesület – Pro-Print Könyvkiadó, Kolozsvár–Csíkszereda, 2004, 34–54. p.; SĂLĂGEAN, Marcela: *The Soviet Administration in Northern Transylvania (November 1944 – March 1945)*, East European Monographs, Boulder, 2002, 39–59. p.

dó intézmények elpusztultak. Az életben maradtak semmit nem tudtak a deportálások során elhurcolt vagy Észak-Erdély területén kívül munkaszolgálatot teljesítő családtagjaik sorsáról.

A zsidó élet háború utáni újjászervezését a felszabadulás idején Észak-Erdélyben tartózkodó túlélők kezdték el. Elsőként a hitközségeket és az ezeket magukba tömörítő két erdélyi ernyőszervezetet, az Erdélyi és Bánsági Központi Ortodox Irodát, illetve a Nyugati Szerartású Izraelita Hitközségek Szövetségét alakították újra, de a zsidóság képviselői megjelentek a települések ideiglenes hatósági testületeiben is. Ugyancsak 1944 őszének elején alakultak meg a politikai érdekképviselést ellátó Demokrata Zsidó Népkegyesületek is, amelyek egy évvel később, 1945 őszén beolvadtak az RKP befolyása és irányítása alatt álló Demokrata Zsidó Komitékba.²

Az észak-erdélyi zsidóság sorsa 1944 márciusától, a német megszállást követően vált tragikus kimenetelűvé. A dél-erdélyi és a Bukarestben élő erdélyi származású zsidók ezekben az első hetekben szervezeten próbáltak segítséget nyújtani a Magyarországról Romániába szökött zsidóknak.³ A mentőakciók 1944 nyarán vettek új fordulatot. Közvetlenül az észak-erdélyi zsidóság gettóba történő kényszerítését megelőzően, 1944 májusának elején szökött át Romániába ugyanis Marton Ernő, az erdélyi zsidóság egyik meghatározó személyisége. Júniusban alakult meg Bukarestben a Cionista Alija Iroda keretében működő menekültügyi bizottság (teljes nevén Észak-Erdélyi Zsidó Menekültek Segélyezési Bizottsága), amelynek Marton lett a vezetője. A bizottság ebben az időszakban a menekültek elhelyezésével, ellátásával és a Palesztinába kivándorolni kívánó személyek útjának megszervezésével foglalkozott.⁴ Az 1944. augusztus 23-i román kiugrást követően a szervezet hivatalos státuszt nyert, és október 20-tól Észak-Erdélyi Zsidó Kuratórium néven folytatta tevékenységét.⁵ 1944. november 4-én Ionel Pop észak-erdélyi kormánybiztos egy másik szerv létrehozását is engedélyezte Felszabadított Területek Zsidókérdéseinek Speciális Ügyosztálya néven. Ennek ugyancsak Marton Ernő lett a vezetője.⁶

² TIBORI SZABÓ Zoltán: *Árnyékos oldal. Zsidó identitástudat Erdélyben a holokauszt után*, Koinónia Kiadó, Kolozsvár, 2007, 176–177. p.

³ BRAHAM, Randolph L.: *A népiirtás politikája. A Holocaust Magyarországon*, Belvárosi Könyvkiadó, Budapest, 1997, 995–996. p.

⁴ *Uo.*, 996–997. p.

⁵ Vágó Béla 1967-es tanulmánya szerint október 21-én alakult meg, de a kuratórium alakuló üléséről készült román nyelvű eredeti jegyzőkönyv október 20-i datálású. L.: The Strochlitz Institute for Holocaust Research. Historical Documentation Center, Haifa, The Ernest Marton Collection, 3.4. dosszié (Rescue Activities in North Transylvania before and after 23 August 1944), fóliósámozás nélkül. Vö. VAGO, Bela: Political and Diplomatic Activities for the Rescue of the Jews of Northern Transylvania (June 1944 – February 1945), *Yad Vashem Studies*, 1967, 157. p.

⁶ BRAHAM: *i.m.*, 1000. p.; vö. VAGO: *i.m.*, 157. p.

A Marton Ernő által irányított Észak-Erdélyi Kuratórium a bukaresti zsidó vezetőkkel közösen 1944 októberének folyamán többször is nyomást próbált gyakorolni a román kormányra, hogy az a Nemzetközi Vöröskereszt és a semleges államok közvetítése révén vegye fel a kapcsolatot a német és a magyar kormánnyal annak érdekében, hogy megmentse a még életben lévő észak-erdélyi zsidókat. A kuratórium memorandumokat juttatott el ugyanakkor a Vöröskereszthez, a bukaresti Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz, a nemzetközi zsidó szervezetekhez, 1944. november közepétől pedig a szovjet, amerikai és brit kormányokhoz is.⁷

Marton Ernőnek és az általa vezetett delegációnak az 1944. november 5–25. közötti észak-erdélyi körútja egybeesett a koncentrációs táborokban még életben lévő észak-erdélyi zsidóság megmentésére tett fenti kísérletekkel. Tudni kell azt is, hogy az eljuttatott memorandumokra válaszul az amerikai és a brit kormány is további információkat kért Martonéktól a gettósításokról, a deportálásokról és 1944 őszén Észak-Erdély területén tartózkodó zsidókról.⁸ Az 1944 novemberében megszervezett körút tehát azt a célt szolgálta, hogy lehetőleg minél pontosabb képet kapjanak a különböző bukaresti és nemzetközi zsidó szervezetek és a román kormány a területen tartózkodó zsidó túlélőkről és az ő életviszonyaikról.

Észak-Erdély státusza ekkor teljesen bizonytalan volt, egyes településeken román közigazgatás működött, más településeket viszont a szovjetek ellenőriztek, november közepétől pedig teljes szovjet ellenőrzés alá került a tartomány. A területen ugyanakkor általános volt az élelmiszerhiány, a közegészségügyi állapotok katasztrófálisak voltak, a közlekedési infrastruktúra romokban hevert.⁹ A delegáció a Nemzetközi Vöröskereszt védnöksége alatt autókon, a szovjet hatóságok engedélyével tette meg az utat. A Marton Ernő által írt beszámolóból elsősorban a területen élő zsidóság életviszonyairól kapunk képet, de bizonyos mértékben az általános erdélyi helyzet is láthatóvá válik. A dokumentum lényegében az első részletes információ a felszabadulás utáni észak-erdélyi zsidóságról. Adatai becsléseken alapulnak, hiszen a zsidó, de egyébként a nemzsidó népesség állandó fluktuációjának következtében is folyamatosan változott a területen élők száma és életkörülményei is.¹⁰ A dokumentum szerzője, Marton Ernő – más korabeli forrásokkal ellentétben – nagymértékben tájékozottnak tűnik a deportált zsidóság sorsát ille-

⁷ VAGO: *i.m.*, 160–169. p.

⁸ *Uo.*, 170. p.

⁹ NAGY-VINCZE: *i.m.*, 74–75. p.

¹⁰ A túlélő, hazatérő és a felszabadulást követően más területekről menekülő/beköltöző nem észak-erdélyi zsidóság számának az alakulásáról L.: STARK Tamás: *Hungarian Jews During the Holocaust and After the Second World War, 1939–1949. A Statistical Review*, East European Monographs, Boulder, 2000, 99–104. p.

tően.¹¹ Ez talán annak tudható be, hogy a kolozsvári zsidó vezetők, köztük Marton is, már az 1944. május 3-án megkezdődő gettósítások előtt tudták, mi vár a zsidóságra. 1944 őszén tehát Martonnak már valószínűleg nem sok kétsége volt afelől, hogy az Észak-Erdélyből elhurcolt zsidóság jelentős része nem fog hazatérni.¹²

A Marton Ernő által vezetett delegáció beszámolója olyan kordokumentum, amely nem teljesen ismeretlen a történésztársadalom előtt. Stark Tamás rövid részleteket közölt egy, a Yad Vashemben található, eltérő (Stark által tévesen megadott?) datálású (1944. november 20.),¹³ de tartalmában szinte teljes mértékben megegyező változatból, és a magyar zsidóság embervesztéseit számba vevő munkáiban felhasználta a beszámolóban közölt adatokat.¹⁴ Ezeket a számokat később más szerzők is átvették Starktól.¹⁵ Miért fontos mégis közölni ezt a szöveget? Azért, mert a holokauszt kutatás és a túlélőkre vonatkozó kutatások szempontjából fontos a dokumentumot teljes egészében ismerni. Hiszen nemcsak a túlélők számára vonatkozó becslések bírnak információértékkel a jelentésben, hanem az 1944. novemberi észak-erdélyi közállapotokra, a zsidóság problémáira vonatkozó részek és a segélyezéssel foglalkozó passzusok is. Érdekes látni azt is, hogy a korabeli zsidó vezetők, illetve maga a delegáció tagjai miként értelmezték azokat a történelmi eseményeket és társadalmi helyzeteket, amelyeknek maguk is a részesei voltak.

Az itt közölt, magyar nyelven írt dokumentum eredeti példányát 2012-ben kutattam a haifai Strochlitz Intézet levéltárában található a Marton Ernő-hagyatékban.¹⁶ A hagyatékot Marton Ernő özvegye, Deutsch Gizella helyezte ide letétbe a politikus és újságíró 1960-as halálát követően. A szöveget teljes tartalmában adom közre, a magyar helyesírás mai szabályainak érvényesítésével, és szögletes zárójelben tett szerkesztői kiegészítésekkel.

¹¹ A Kolozsváron megjelenő *Világosság* 1944. november elején közölt cikksorozat az észak-erdélyi zsidóság deportálásáról, de a cikkírónak nem volt tudomása arról, hogy az elhurcolt zsidóság legnagyobb részének haláltáborokban oltották ki az életét. A korábbi munkaszolgálatosokból álló, tehát a deportálásokról csak kevés információval rendelkező korabeli zsidó vezetés sem volt tisztában a valósággal. Vö. TIBORI SZABÓ: *i.m.*, 173. p.

¹² Ezt bizonyítja az a tény is, hogy amikor Marton 1944 októberének elején tárgyalásokat folytatott Ionel Pop észak-erdélyi kormánybízossal, már azzal számolt, hogy a deportált zsidóságnak mintegy harmada lehet még életben a különböző német táborokban. L.: VAGO: *i.m.*, 159. p.

¹³ STARK: *Hungarian Jews...*, 103. p.

¹⁴ *Uo.* Magyar nyelven: STARK Tamás: *A zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után (1939–1955)*, MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1995.

¹⁵ L.: TIBORI SZABÓ: *i.m.*, 26–27. p.

¹⁶ A dokumentum lelőhelye: The Strochlitz Institute for Holocaust Research. Historical Documentation Center, Haifa, The Ernest Marton Collection, 5.3. dosszié (The Situation of the Surviving Jews in North Transylvania, 1944), fóliószámozás nélkül.

* * *

Jelentés az Észak-Erdélybe küldött zsidó delegáció első körútjáról a felszabadított területeken

1944. november 5. és 25. között vezetésem alatt egy zsidó delegáció járta be a felszabadított Észak-Erdély nagyobb helységeit. A delegáció a következő hatóságok, illetőleg intézmények megbízatása alapján vállalta el misszióját:

1. az észak-erdélyi főbiztos¹⁷ 1944. november 4-én 247/cab. szám alatt kelt és a delegáció vezetőjéhez intézett átirata,
2. a Comité International de la Croix-Rouge romániai delegációjának 1944. október 30-án kelt speciális megbízatása,
3. az American [Jewish] Joint Distribution Committee (Comisia Autonomă [Evreiască] de Ajutorare)¹⁸ 113. számú átirata,
4. a Jewish Agency „EZRA” segítő-alapjának felhatalmazása.

A delegáció célkitűzései:

A nyert felhatalmazások alapján a delegáció a következő célokat tűzte maga elé:

- a) a felszabadított észak-erdélyi területek és az ott élő lakosság általános helyzetének, szociális és egészségügyi viszonyainak tanulmányozása, különös tekintettel a háború okozta pusztításokra,
- b) adatok gyűjtése az Észak-Erdélyben életben maradt vagy oda visszatért zsidóság számáról, geográfiai eloszlásáról, társadalmi, gazdasági és morális viszonyairól,
- c) a zsidó segítő-szervezetek által rendelkezésre bocsátott pénzüsszegek-ből első-segítségben való részesítése az arra rászorultaknak és a szerzett tapasztalatok alapján javaslat tétele a további segítés módozatai tekintetében,
- d) közreműködés az elpusztult zsidó hitközségek és közintézmények újjászervezésében,
- e) tanulmányozása annak, miként lehetne a deportált zsidóság ingó és ingatlanvagyonát felleltározni, biztonságba helyezni és megőrizni.

¹⁷ Ionel Pop.

¹⁸ A Joint amerikai zsidó segélyszervezet a háború alatt a Nemzetközi Vöröskereszten keresztül juttatta el a segélyeit a romániai zsidósághoz. A hatóságok csak 1945-ben engedélyezték ismét a tevékenységét. Vö. ROTMAN, Liviu: *The History of the Jews in Romania, IV. The Communist Era until 1965*, The Goldstein-Goren Diaspora Research Center, Tel Aviv University, Tel Aviv, 2005, 68–69. p.

A delegáció tagjai:

A delegáció a következőképp állított össze:

Elnök: Dr. Marton Ernő

A Joint kiküldöttje: Ing. Mózes Károly

Az Ezra kiküldöttjei: Silbermann Baruch és Rosenberg Rudolf

Tagok: Av. Leo Goldenberg, Dr. Grosmann Ernő, Hirsch Martin, Kaufmann Dezső, Lampel Dezső, Ing. Reich Jenő, Schmetterer Jakab és Av. Schmilovits Andrei.

A delegáció személyi összetételénél különös figyelmet fordítottunk arra, hogy abban a zsidóság minden árnyalata képviselést kapjon.

A delegáció összes tagjai mint önkéntes munkatársak vettek részt az expedícióban és munkájáért senki sem fogadott el sem honoráriumot, sem napidíjat.

Részben magánosok, részben a patronáló szervezetek 3 személyautót bocsátottak a delegáció rendelkezésére, amire annál nagyobb szükség volt, mert Észak-Erdélyben ez idő szerint sem vonatok, sem autóbuszok nem közlekednek, és így a körút lebonyolítása kizárólag a rendelkezésre bocsátott autók révén vált lehetségessé.

Mind az autók, mind a delegátusok a Nemzetközi Vöröskereszt igazolványaival és jelvényeivel voltak ellátva. Az igazolványokat Burenin tábornok, az orosz csapatok bukaresti parancsnoka is láttamozta.¹⁹ Főleg ezen igazolványok segítségével vált lehetővé, hogy a delegáció zavartalanul bonyolíthatta le feladatát és mind a polgári, mind a katonai hatóságok előzékeny támogatását élvezhette egész körútja során.

A delegáció tagjai csoportokra oszolva meglátogatták a felszabadított észak-erdélyi területek nagyobb helységeit és mindenütt felvették a közvetlen érintkezést a zsidó lakossággal, valamint a helyi hatóságok képviselőivel. A nagyobb helységeket a delegáció tagjai a szükséghez képest többször is útba ejtették. A meglátogatott helységek a következők voltak:

1. Cluj [Kolozsvár],
2. Oradea Mare [Nagyvárad],
3. Satu Mare [Szatmárnémeti],
4. Sighetul Marmăției [Máramarossziget],
5. Careii Mari [Nagykároly],
6. Zalău [Zilah],
7. Huedin [Bánffyhunjad],
8. Șomcuta Mare [Nagysomkút],
9. Târgu Mureș [Marosvásárhely],
10. Dej [Dés],
11. Baia Mare [Nagybánya],
12. Bistrița [Beszterce].

¹⁹ Nikolai Burenin.

Az alábbi jelentés két részre oszlik. Az első részben összefoglaló képet igyekszünk adni az észak-erdélyi területek általános helyzetéről mind az összlakosság, mind a zsidóság viszonylatában, a második részben pedig városok szerint számolunk be a tapasztalatról az egybegyűjtött adatok alapján.

Általános rész

A külső kép

Észak-Erdély felszabadítása a német–magyar fasizmus igája alól súlyos harcok közepette ment végbe. A felszabadító orosz és román csapatok nagy véráldozatokat hoztak e terület birtokáért és egy-egy nagyobb helység körül hetekig tartó harcok dúltak. Ezek a modern harcászat romboló fegyvereivel vívott csaták mélyen rányomták bélyegüket a tájra, és a mai észak-erdélyi városkép legfőbb jellegzetességét adják. Aiudtól [Nagyenyed] kezdve már lépten-nyomon találkozunk a pusztító harcok nyomaival. Az országút két oldalán, a mezőkön, a domboldalakon egyre sűrűbben láthatók kiégett tankok, harcképtelenné vált rohamágyuk, ronccsá lőtt gépkocsik, elhullott állatok. Ugyancsak az országutak mentén tűnnek fel szétszórva a harcokban elesett katonák sírhantjai, amelyeknek fejfáját hol kereszt, hol ötágú szovjet csillag díszíti. A városok és falvak főterein ugyancsak gyakran látni elesett orosz hősök szépen feldíszített síremlékeit.

A folyók és patakok fölött átvezető hidak legnagyobb részét a visszavonuló német–magyar csapatok felrobbantották, ami a közlekedést rendkívül megnehezíti. A szűkséghidak még nem készültek el mindenütt, úgy, hogy néha óriási kerülőket kell tenni, amíg az autó a folyó túlsó partjára juthat. A hidak elpusztítása miatt a vasúti forgalom is teljesen szünetel. A delegáció ott tartózkodása idején egyedül az Arad–Nagyvárad vonalon indult meg a vasúti közlekedés.

Az észak-erdélyi városok igen sokat szenvedtek a légi bombázások, az ágyúzás, az utcai harcok és a visszavonuló német–magyar csapatok gyűjtőgátásai és robbantásai következtében. Szatmár nagy része romokban hever. Nagyváradon és Kolozsváron egész városrészek pusztultak el. A kiégett vagy lerombolt háztömbök és utcatorok elválaszthatatlanul hozzátartoznak a mai erdélyi városképhez. A Máramaros megyei Borsa és Felsővisó nagyközségek, ahol a deportálás előtt nagyszámú zsidóság lakott, teljesen leégtek.

A hidakat a városokban is felrobbantották és minthogy a legtöbb erdélyi város folyó partján épült, igen megnehezedett a városokban való közlekedés is.

A németek visszavonulásuk előtt elpusztították a városi közüzemeket is, a vízműveket, villanytelepeket stb., és sok helyen még ma sem indulhatott meg a víz- és villanyszolgáltatás.

A városok és falvak teljesen kihaltak. Az üzlethelyiségeket előbb az átvonuló csapatok, majd a lakosság teljesen kifosztották. Százezres lakosú város-

okban egyetlen élelmiszer vagy egyéb üzlet nincs nyitva. Az utcákon még a nappali órákban is alig látni járókelőket. Az emberek nem igen merészkednek ki az utcára és szívesebben gubbasztanak otthon, legnagyobbbrészt kifosztott lakásukban. A mozgó háború borzalmi megtanították őket arra, hogy a leghelyesebb, ha minél láthatatlanabbá válnak és minél kevesebbet kerülnek a sűrűn átvonuló csapatokkal érintkezésbe.

Az országutakon kizárólag katonai járművek közlekednek. A magánautó ma ismeretlen fogalom Észak-Erdélyben, de a folyton ismétlődő rekvirálások miatt az ökrös vagy lovasszekerek is egyre ritkábbakká válnak. A városközi polgári közlekedés legnagyobbbrészt gyalogszerrel bonyolódik le. A háború ismét rászoktatta az embereket a legősibb közlekedési módra, a gyaloglásra. A körút egyik szembetűnő tanúsága volt éppen az, hogy a háború számos vonatkozásban veti vissza az embereket és a közviszonyokat a civilizáció előtti állapotokba.

A városok tragédiája

Az észak-erdélyi városok igazi tragédiáját azonban nem a romba dőlt, házakon, vagy a felrobbantott hidakon kell lemérni, hanem az elpusztult emberanyagon. Ezek a városok ma úgyszólván üresek. Ritka az az észak-erdélyi város, amelyben a korábbi lakosságnak akár a fele megmaradt volna. Szatmár 65 000 lakosából ma alig 20 000 található a városban, Kolozsvár 110 000 lakosából 50 000 maradt, míg Nagyváradon 100 000-ből 40 000-re apadt a lakosság száma. Hova tűntek el ezek a tömegek a városokból? Nem a legutóbbi harcok pusztították el őket. Nem is közvetlenül a háború. Elpusztította őket az, ami a háborút előidézte: a túlzó nacionalizmus, a nemzeti önzés és a gyűlölködés.

Az erdélyi városokkal kapcsolatosan is el lehet mondani azt, amit valamikor a francia forradalommal kapcsolatban mondtak: A nacionalizmus felfalja saját gyermekeit. Az erdélyi városokból az első exodus a bécsi döntés után, 1940 szeptemberében kezdődött meg, amikor a román lakosság, főleg a tisztviselők és intellektuelek tízezzel hagyták el a városokat és repatriáltak Romániába. A második nagy vérvesztés 1944 tavaszán érte ezeket a városokat, amikor a magyar és német hatóságok a zsidóságot deportálták, ismeretlen helyekre. E bestiális cselekedettel az erdélyi városok elvesztették legjobb kereskedőiket, gazdasági szakembereiket és intellektueljeiket. Végül, a harmadik nagy érvágás 1944 őszén érte az észak-erdélyi városokat, amikor az előnyomuló orosz és román csapatok elől a magyarok tízezrei menekültek el és a visszavonuló német és magyar csapatokkal Magyarország belsejébe vándoroltak. Természetesen a magyarok közül legfőképpen azok mentek el, akik bűnösöknek érezték magukat a fasizmus rémtetteiben.

Így váltak üressé az észak-erdélyi városok. Így pusztította el a túlzó nacionalizmus sorra egymás után az összes erdélyi nemzetiségek vezető rétegeit, románokat, magyarokat, zsidókat, szászokat. E tanulmányút egyik legmeg-

rendítőbb és legmélyebb tanulsága volt az, amit ezen a téren tapasztaltunk. Abban az Erdélyben történt mindez, ahol évszázadokon át békés egyetértésben éltek egymás mellett a különböző nemzetiségek, ahol elsőnek hirdették meg Európának ezen a táján a hit szabadságát. A hitlerizmus által abszurdumig hajtott nacionalizmus végzete teljesedett be az erdélyi városokon, amit elrettentő példaképpen kellene odatárni az egész világ elé.

Az élet csak nehezen és vontatottan indul meg a kihalt városokban. Ennek oka nem kis mértékben rejlik abban, hogy a közigazgatási apparátus még csak hiányosan működik és az egész életet a nagyfokú jogbizonytalanság jellemzi. Az a körülmény, hogy a román államhatalom nem vehette még át a szerepét az észak-erdélyi területen, a provizóriumnak és a bizonytalanságnak a légkörét teremtette meg. Minthogy a magyar hatósági vezetők elhagyták helyeiket, a helyi hatóságok élére az orosz katonai parancsnokok nevezték ki újabb vezetőket, rendszerint nem közigazgatási szakemberekből. Az új hatósági vezetők minden jó szándékuk mellett is a dilettantizmust honosították meg a közigazgatásban, és minthogy hiányzik a kellő gyakorlatuk, csak tapogatózva mernek hozzájárulni az eléjük tornyosuló nagy és szokatlan problémák megoldásához.

Zavar és bizonytalanság uralkodik abban a tekintetben, hogy milyen törvények vannak tulajdonképpen érvényben az észak-erdélyi területen. Igen találóan jellemezte előttünk ezt a helyzetet a marosvásárhelyi zsidó hitközség vezetője:

- A prefektus [főispán] felfogása szerint - mondotta - Erdélyben nem a magyar törvények érvényesek és a legfelsőbb államhatalmat az orosz megszálló hadsereg gyakorolja. A polgármester szerint magyar területen vagyunk és bár orosz fennhatóság alatt élünk, mégis a magyar törvények érvényesek. A sub-prefektus [alispán] viszont úgy látja a helyzetet, hogy Erdély sem román, sem magyar terület és ezért a törvények közül azokat kell alkalmazni, amelyek a demokráciából születtek és annak megfelelnek.

Az észak-erdélyi közigazgatás nem áll egységes vezetés alatt és léptenyomon érezhető a központi államhatalom hiánya. Szinte azt lehetne mondani, hogy minden város egy önálló kis republika, amely maga alkotja meg a saját törvényeit. Ennek természetesen megvannak a káros kihatásai, amit fokoz az a körülmény, hogy a közigazgatási vezetők nagy része gyakorlatlan dilettánsokból áll.

Az orosz katonai parancsnokságok általában a jogfolytonosság elve alapján állanak és így elvileg érvényben vannak a magyar törvények, beleértve az utóbbi években hozott fajtörvényeket is. Formailag ezek a fajtörvények a mai napig sem lettek hatályon kívül helyezve. Azok a magyar köztisztviselők, akik nem menekültek el a visszavonuló magyar és német csapatokkal, továbbra is szolgálatban vannak, jóllehet közülük nagyon sokan tanúsítottak fasiszta magatartást és vettek részt a magyar kormány bestiális rendelkezé-

seinek végrehajtásában. A csendőrség és rendőrség helyettesítésére alakított polgárőrség tagjainak egy része is ilyen fasiszta elemekből tevődik össze, ami ugyancsak nagymértékben járul hozzá a bizonytalanság és kétértelműség fokozásához.

A gazdasági helyzet

Az elmondottakból már önként adódik, hogy a felszabadított észak-erdélyi területek gazdasági helyzete rendkívül súlyos és válságos. A városi lakosságnek élelmiszerral való ellátása elsősorban a szállítási eszközök hiánya miatt ütközik szinte leküzdhetetlen akadályokba. A falvakon megmaradt gabonakészletek talán elegendők volnának a városok téli kenyérellátására, de az áruszállítás még a legközelebbi falvakból is nehéz és veszélyes feladat. Ugyanilyen súlyos problémát okoz a városi lakosság tűzifa ellátása, mert a háborús viszonyok miatt úgyszólván egyáltalán nem voltak tűzifa készletek, viszont az erdőkben szünetel a termelés és a már letermelt tűzifa mennyiség elszállítása is lehetetlen. Az elkövetkező tél ezen okok miatt komoly veszélyt és megpróbáltatást jelent az észak-erdélyi városok lakosai részére. Az ipari termelés is stagnál. A gyárvállalatok legnagyobb része részben üzemanyag, részben nyersanyag hiánya miatt nincsen üzembe helyezve. A helyi hatóságok legnagyobb gondját ezeknek a vállalatoknak az üzembe helyezése képezi, amihez szerintük két dologra van elsősorban szükség: tőkére és szállítási eszközökre. Természetesen a tőke és a szállítás is csak akkor léphet majd funkcióba, ha a közbiztonság helyre áll és a jogbizonytalanság megszűnik.

A kereskedelem stagnálása szükségszerűen maga után hozza az elsőrendű fogyasztási cikkek hiányát. Főleg a következő árucikkekben észlelhető katasztrofális hiány: cukor, petróleum, só, szappan, gyufa, szesz, gyertya, fűszerárúk, vasárúk stb. A városi lakosság körében katasztrofális arányokat ölt a ruházati cikkek és fehérnemű anyagok hiánya. A lakosság tekintélyes része teljességgel nélkülözi a melegebb téli ruhadarabokat. Ez a nagy hiány főleg azért állt elő, mert a lakások nagy részét az átvonuló csapatok kifosztották, viszont új ruházati cikkeket beszerezni teljességgel lehetetlen. A súlyos gazdasági helyzetnek és az áruhiánynak a hűsleges kifejezője a piaci árak alakulása. A legfontosabb közszükségleti cikkek árai napról-napra ugrásszerűen emelkednek és vannak árucikkek, melyeknek az ára 4-5 hét alatt kétszeresére és háromszorosára emelkedett. 1944. október 1-től november 15-ig az átlagos árindex kb. 150%-os áremelkedést mutat. A nagy drágulás következtében a lakosság tekintélyes része nem rendelkezik a szükséges pénzmennyiség felett, hogy a létminimumhoz szükséges élelmiszereket és egyéb szükségleti cikkeket beszerezhesse.

Az egészségügyi helyzet

A gazdasági és szociális viszonyok általános leromlása következtében az észak-erdélyi lakosság egészségügyi helyzete is sokat szenvedett. Delegációnk tagjai minden nagyobb helységben érintkezésbe léptek az egészségügyi hatóságok vezetőivel, akiktől részben szóbeli, részben írásbeli jelentéseket kaptak a város és a megye egészségügyi helyzetéről. A jelentésekből megállapítható, hogy a járványos betegségek az utóbbi időben aggasztóan elszaporodtak és az általános egészségügyi színvonal is fokozatosan csökkenő tendenciát mutat. Majdnem mindenütt fordultak elő kisebb nagyobb számmal kiütéses tífusz megbetegedések (október havában Nagyváradon 45, Kolozsváron 27), vérhas és diftéria járványok. Növekvő tendenciát mutatnak az új TBC megbetegedések.

Az egészségügyi hatóságok feladatát rendkívül megnehezíti az a körülmény, hogy a kórházak legnagyobb részéből hiányzik a felszerelés, nincsenek megfelelő orvosi műszerek, hiányzanak a kötszerek, nincs fertőtlenítőszer. A nagyváradai városi főorvos jelentése szerint az egész városban használhatatlanná váltak az összes röntgen készülékek, elektrokardiográfiai apparátusok, az alapanyagcserét meghatározó készülékek, kipusztultak a Wassermann-vérvizsgálathoz szükséges állatok és a laboratóriumban levő reagensek. A városban egy egyszerű vérvizsgálatot sem lehet elvégezni. Teljességgel hiányzanak a legfontosabb gyógyszerek, különösen a téli hűléses járványoknál nélkülözhetetlen specifikus szerek, mint például szulfamidok, kinin, aszpirin stb. A hatóságok vezetői kérve-kérték delegációnk tagjait, hassunk oda a Nemzetközi Vöröskeresztnél, hogy a nagy segítő szervezetek mielőbb juttassanak el gyógyszert és kötszert Erdélybe, mert különben az egész lakosság egészségügyi helyzete katasztrofálissá válik.

A zsidóság helyzete

A vezetésem alatt álló delegáció, megbízatásának megfelelően, különös gondot fordított az észak-erdélyi zsidóság helyzetének tanulmányozására. Vizsgálatait mindenekelőtt arra terjesztette ki, hogy megállapítsa, milyen körülmények között hajtották végre a zsidóság deportálását. Delegációnk tagjai számos tanúkihallgatást eszközöltek, okmányokat gyűjtöttek össze és helyszíni kiszállásokat végeztek a különböző gettónegyedekbe és zsidó koncentrációs táborokba. E vizsgálatok eredményét a következőkben foglalhatjuk össze:

1944. május első napjaiban a magyar hatóságok elrendelték a zsidó lakosság összegyűjtését és koncentrációs táborokba, illetve gettókba való szállítását. Technikailag ez legtöbb helyen akként történt, hogy a hatóságok falragaszokon elrendelték, hogy a zsidók nem hagyhatják el lakásaikat, kivéve a nap

egy-két órájában, amikor legszükségesebb bevásárlásaikat eszközölhessék.²⁰ Rendőrökből és csendőrökből álló bizottságok járták végig utcák és városnegyedek szerint a zsidó lakásokat és családonként szedték össze a zsidókat. Kivétel nélkül, mindenkit elvittek, csecsemőket, nőket és aggokat. Általában megengedték, hogy az elhurcoltak 50 kg csomagot vigyenek magukkal, főleg élelmiszerekből és ágyneműkből. Ruházati cikkekből csak egy váltás fehérneműt lehetett vinni és csak azt a ruhát és cipőt, ami az illetők testén volt. A csomagolásra rendszerint 5–10 percnyi időt engedélyeztek. Számos helyen azonban semmiféle csomagnak az elvitelét nem engedélyezték a hatósági közegek.

Az így összegyűjtött zsidókat azután csoportokban, erős karhatalmi fejezet mellett szállították át vagy a táborba, vagy a gettóba.²¹ Kolozsváron, Désen, Marosvásárhelyen, Szászrégenben, Besztercén és Szilágy megyében koncentrációs táborokba kerültek a zsidók.²² A táborokat rendszerint a város határában levő téglagyári telepeken létesítették, ahol vagy a szabad ég alatt, vagy pedig a nyitott téglaszáritó színekbe zsúfolták össze a zsidókat. Kolozsváron például a városi téглаüzemek kb. 6 holdnyi területén 18 000 zsidót zsúfoltak össze.²³ Egy-egy ember részére 45 cm széles fekvőhely jutott. Az élelmezés és szociálhigiéniai viszonyok egyenesen leírhatatlanok voltak ezen táborokban. Az első 10–12 nap alatt a hatóságok egyáltalán semmi élelmiszert nem juttattak a táborokba, azután pedig fürdőkádakból átalakított üstökben háromszor naponta főztek a szerencsétlen koncentráltaknak. A latrinák kb. 1 km távolságra voltak a fekvőhelyektől és éjjel csak csendőrfedezet mellett mehetett mindenki szükségleteit elvégezni. Minthogy kevés volt a latrina, órák hosszat kellett várni, míg sor került valakire.

A táborokat szöges drótkerítéssel vették körül és 100 m távolságban senkinek sem volt szabad azt megközelíteni. A táborokat részben magyar csendőrök és részben német SS csapatok őrizték.

²⁰ Észak-Erdélyben, a II. gettósítási zóna területén a kijárási tilalom elrendelése május 2-án történt. L.: BRAHAM: *i.m.*, 599–600. p.

²¹ Az észak-erdélyi zsidóságot a magyar hatóságok 1944. május elején gettókba és gyűjtőtáborokba kényszerítették, ahonnan május és június folyamán Auschwitzba deportálták őket. Olyan gettók, amelyek bevagonírozási központként is működtek a következő településeken voltak: I. deportálási zóna: Máramarossziget, Felsővisó, II. deportálási zóna: Szatmárnémeti, Nagybánya, Nagyvárad, Szilágysomlyó, Dés, Kolozsvár, Marosvásárhely, Beszterce, Szászrégen. Ezen kívül nagyobb gyűjtőközpontokat hoztak létre Szamosújváron (lakóit a kolozsvári gettóba szállították) és Sepsiszentgyörgyön (lakóit a szászrégeni gettóba szállították). L.: BRAHAM, Randolph L. (szerk.): *Az észak-erdélyi holokauszt földrajzi enciklopédiája*, Park Könyvkiadó – Koinónia Könyvkiadó, Budapest–Kolozsvár, 2008, 27. p.

²² Marton a beszámolójában keveri a koncentrációs tábor és a gettó, illetve gyűjtőtábor fogalmát. Ebben a szövegkontextusban, koncentrációs tábor alatt valójában gettót ért.

²³ A gettóba közel 18 ezer személyt zsúfoltak össze, közöttük a Szamosújvárról 1944. május 18-án ide szállított 1600 személlyel. L.: BRAHAM (szerk.): *i.m.*, 423–424. p.

Delegációnk tagjai sorra látogatták ezeket az egykori zsidó táborokat és szinte megfoghatatlannak tűnt előttük, hogyan élhettek ilyen embertelen viszonyok között heteken keresztül zsidók tízezrei. A szemtanuk állítása szerint ezekben a táborokban igen sokan haltak meg és még többen követtek el öngyilkosságot.

Más városokban, mint például Nagyváradon, Szatmáron, Máramarosszigeten és Szilágysomlyón nem táborokba, hanem úgynevezett gettókba szállították a zsidóságot. A gettó számára a helyi hatóságok egy meghatározott városrészt jelöltek ki, rendszerint néhány szűk kis utcácskát, amelyet magas kerítéssel vettek körül és hermetikusan elzárták a külvilág elől. A házak város felé eső ablakait befestették vagy bedeszkázták, hogy a szerencsétlen rabok ne nézhessenek ki a szabad világba. A gettóban az összezsúfolttság talán még nagyobb volt, mint a táborokban. Egy kis szobácskába 10–15 embert zsúfoltak össze. Ezeknek a gettóknak a képe még ma is szívtépő látványt nyújt. Széttöredezett bútordarabok, használhatatlanná vált háztartási cikkek, eltépett párnákból kiszabadult tollú rétegek, imakönyv hulladékok és ujjnyi vastagságú piszok jelzik, hogy ezekben a házakban hónapokkal ezelőtt ártatlan embereknek az ezrei szenvedtek és vártak végzetükre.

A deportálás

Körülbelül 3–4 hétig éltek ezekben a táborokban és gettóban az észak-erdélyi zsidók. Ezen idő alatt folytatták le a csendőrközegek az úgynevezett vagyonynyomozásokat, ami abban állott, hogy sorra vették a jobb módú zsidókat és addig ütötték, verték, kínozták őket, amíg be nem vallották, hova rejtették el, vagy melyik keresztény ismerősüknek adták át megőrzésre különböző értékeiket és vagyontárgyaikat. Szemtanuk állítása szerint e vallatások során több zsidót vertek agyon. 1944. május végén megkezdődött a táborokban és a gettóban levő zsidóknak a deportálása.²⁴ Az elszállítás külön vonatokon 2500–3000 [fős] csoportokban történt. Az elszállítás előtt még megmaradt kis értéktárgyaikat, ágyneműiket, sőt személyi irataikat elszedték a szerencsétlentelektől, úgy, hogy attól a pillanattól kezdve már csak számuk volt. Elvesztették személyiségüket. Egy-egy vagonba 70–75, sőt 80 személyt zsúfoltak össze. A tikkasztó nyári hőségben 7–8 napig utaztak e szerencsétlen áldozatok a leplombált vagonokban, úgyszólván étlen-szomjan. Útközben sokan meg-

²⁴ Az I. és a II. deportálási zónába tartozó Észak-Erdélyben valójában már a hónap közepén megindultak a deportálások. Az első deportáló szerelvény 1944. május 16-án indult Auschwitz irányába Máramarosszigetről, az utolsó pedig június 9-én haladt át a kassai vasúti állomáson. Ezt követően további két transzport hagyta el Észak-Erdélyt: a június 10-én a Kasztner-csoport tagjait szállító vonat Budapest célállomással és a június 27-i nagyváradai szállítmány, amely Bihar megyének a trianoni Magyarország területén lévő településeiről összegyűjtött zsidókat vitte Auschwitzba. L.: BRAHAM (szerk.): *i.m.*, 468. p.

haltak a zsúfolt vagonokban, de a magyar hatóságok nem engedték, hogy a halottakat a közbeeső állomásokon letegyék, mert állításuk szerint meghatározott számú zsidót kell átadniuk a német hatóságoknak.

A deportálást lázas gyorsasággal hajtották végre a magyar hatóságok úgy, hogy alig 3 hét alatt be is fejeződött az észak-erdélyi zsidóság elszállítása. Delegációnk a helyszínen megállapította, hogy az összes erdélyi zsidókat, akiknek a száma 1944-ben kb. 150 000-et tett ki, eldeportálták.²⁵ A deportálás alól a zsidók négy kategóriája menekült meg:

1. Azok, akiket a törvény kivett a zsidórendeletek hatálya alól (75%-os hadirokkantak, magas katonai kitüntetéssel rendelkezők, politikai kivételezettek és olyan kikeresztelkedett zsidók, kiknek keresztény háztartásuk van.) Az e kategóriához tartozó zsidók száma kb. 5-600-ra tehető.

2. Azok, akik hamis papírok segítségével, vagy bunkerekben elrejtöztek, akiket egyes kórházakban szállíthatatlan betegeknek minősítettek, és végül mint egyedüli kivétel, a kolozsvári zsidó aggmenház lakói. Ebben a kategóriában kb. 500-an menekültek meg a deportálás elől.

3. Azok, akik a táborba szállítás és deportálás alkalmával megszöktek és átmenekültek a román határon, valamint az a kb. 350 személy, akiket a német hatóságokkal való megegyezés alapján Palesztinába való kivándorlás céljából a kolozsvári táborból kiemelték és előbb a Hannover melletti Bergen-Belsenbe, majd Svájcba szállítottak.²⁶ Az ilyenformán külföldre menekült zsidók száma kb. 1500-ra tehető.

4. Végül azok, akik a táborba szállítás, illetve deportálás idején katonai munkaszolgálatot teljesítettek a magyar hadsereg kötelékében, és akiket a katonai hatóságok a magyar hadügyminiszter 151158/Eln.42/1944. sz. rendelete alapján hadifoglyoknak tekintették és mint ilyeneket kezelték.²⁷ Az e kategóriához tartozó zsidóknak a száma 18-20 000-re tehető.

A fenti kategóriák figyelembe vételével megállapítható, hogy a kb. 150 000 észak-erdélyi zsidóból 125-135 000-et deportáltak el.²⁸

Delegációnknak alkalma volt erdélyi útja során kihallgatni két olyan erdélyi zsidót, akik maguk is el lettek deportálva és előbb Auschwitzban, majd Varsóban szemtanúi voltak annak, ami a deportáltakkal történt. A ki-

²⁵ Marton az 1941-es magyar népszámlálás adatait veszi alapul, amely szerint mintegy 151 ezer izraelita vallású személy élt Észak-Erdélyben. A deportáltak száma viszont megközelítőleg 134 ezer volt. Vö. BRAHAM (szerk.): *i.m.*, 470. p.

²⁶ Utalás a Kasztner-csoportra. L.: BRAHAM: *i.m.*, 604. p.

²⁷ Utalás a Honvédelmi Minisztérium 151 158. sz. eln. 42.-1944. sz., 1944. június 7-i titkos rendeletére, amely a munkaszolgálatosok hadifogoly-szerű elhelyezését írta elő. Vö.: BRAHAM: *i.m.*, 347. p.

²⁸ A deportáltak pontos száma nem ismert, a kassai vasúti parancsnokság adatait véve alapul, a 134 ezres szám a valószínű. A jelenlegi szakirodalom által megadott számokra L.: BRAHAM (szerk.): *i.m.*, 470. p., STARK: *Hungarian Jews...*, 115. p.

hallgatásokról felvett jegyzőkönyvet ide csatolom, mint a jelentés kiegészítő részét.²⁹

A delegáció legfontosabb feladatai közé tartozott az Észak-Erdélyben megmaradt vagy oda visszatért zsidóság helyzetének megismerése és annak tanulmányozása, miként lehetne őket visszavezetni a normális produktív élethez.

A megejtett összeírások és becslések szerint jelenleg kb. 6500-7000 zsidó él Észak-Erdélyben. Ezeknek kisebbik része, mintegy 1-1500 a kivételezetekből, elrejtőzöttekből és visszatért menekültekből rekrutálódik, nagyobbik része pedig, mintegy 5-5500 azokból a munkaszolgálatos férfiakkól, akik a front mögött dolgozván, az orosz csapatok előrenyomulása során, el tudtak szakadni a német-magyar csapattevékenységektől és átverekedték magukat a felszabadító orosz és román seregekhez.

Ami az első kategóriát illeti, ezeknek a helyzete, ha súlyos is, de viszonylag tűrhető. Legnagyobb részük meg tudta menteni legfontosabb ruházati cikkeit, ingóságait, sőt lakását is, és ha a legtöbbször jelenleg még nincs is egzisztenciája, mégis bizonyos eséllyel indulhatnak neki egy új élet felépítésének. Az ebbe a kategóriába tartozók legnagyobb része családjával együtt vészelt át a halálos válság hónapjait, ami már önmagában véve is kivételes szerencsét jelent, a mai erdélyi zsidó életformában.

Az erdélyi zsidók másik kategóriája, vagyis azok, akik a munkaszolgálatból kerültek haza, sokkal súlyosabb és tragikusabb helyzetben vannak. E 20 és 40 év közötti fiatalok teljesen lerongyolódva, fizikailag legyengülve és lelkileg megtörve tértek vissza. Lakóhelyeiken üres, kifosztott otthonokat találtak, hozzátartozóik, rokonaik, barátai pedig ismeretlen helyre eldeportálva. Teljesen érthető, ha ezek az emberek nem tudnak megbarátkozni a valósággal és a produktív életben való elhelyezkedésük is csak lassan halad előre. A legtöbbször keresik elveszett holmijaikat, elveszett családtagjaikat. Mindegyik reménykedik valamiben, hátha az ő hozzátartozója is előkerül valamely rejtékhelyről.

Delegációnk éppen jelen volt, amikor az előbbi fejezetben említett két deportált zsidó fiatal ember visszaérkezett Kolozsvárra és az első pozitív híreket hozta a deportáltak sorsáról. A hatás leírhatatlan volt. Az emberek valósággal őrzöngtek kétségbeesésükben és spontán elhatározással tüntető menetté alakultak át és úgy vonultak fel Kolozsvár utcáin. Hirtelenében táblákat kerítettek elő, amelyre ilyen feliratokat rajzoltak: „Adjátok vissza családjainkat”, „Adjátok vissza gyerekeinket”, „Adjátok vissza asszonyainkat”.

Az erdélyi zsidó élet ilyenformán egészen szokatlan és rendkívüli problémákat vet fel. A családi élet lehetősége teljességgel hiányzik. A férfiak asz-

²⁹ Az egyik túlélő, Weiss Hugó tanúvallomására a helyi sajtó is hivatkozik. LÁSZLÓ Béla: Lepécsettelt vagonok – ismeretlen útirány, *Világosság*, 1944. november 19. (27), 2. p.

szonyok nélkül vannak és legnagyobb részük nem is gondolhat arra, hogy máshonnan szerezzen feleséget magának, hiszen a saját feleségét várja haza és érte aggódik. Kolozsváron kb. 1000 zsidó férfi van és legfeljebb 20-30 zsidó nő. Nagyváradon 1500 zsidó férfira 50-60 asszony esik. Ugyanilyen, vagy még rosszabb az arány a többi észak-erdélyi városokban is. Ez a körülmény nagyban meg fogja nehezíteni a jövőben is a visszatért zsidó lakosság stabil elhelyezkedését a normális életben.³⁰ Kisebb városokban ahol csak 1-2 tucatnyi zsidó tért vissza, úgy próbálják pótolni a család hiányát, hogy palesztinai mintára kibucba, kollektívába tömörülnek és egy kis testvéri közösséget alkotva, igyekeznek megteremteni maguk körül a családi élet meghittségét és melegét. Példásan megszervezett kollektívát találtunk Bánffyhunyadon, Besztercén és Nagysomkúton. Kisebb helységekből, majdnem mindenütt közösen laktak és közösen étkeztek a zsidó munkaszolgálatosok. Nagyvárosokban természetesen nehezebben megy az ilyen közösség-léggörnek a megteremtése, de azért itt is észlelhetők már ilyen irányú törekvések és kezdeményezések.

Az észak-erdélyi zsidók számszerű megoszlása vármegyék szerint a következő:³¹

- Kolozs megye kb. 1500
- Bihar megye kb. 2000
- Szatmár megye kb. 700
- Máramaros megye kb. 800
- Szamos megye kb. 650
- Szilágy megye kb. 500
- Naszód megye kb. 500
- Maros megye kb. 400
- Csík megye kb. 50

³⁰ Egy a Zsidó Világkongresszus által Észak-Erdélyben végzett felmérés szerint még 1946-ban is igen egyenlőtlen volt a korcsoportok és a nemek közötti eloszlás a zsidó lakosság körében. Gyermek és 16 év alatti fiatalok alig voltak, mint ahogyan az idős generáció is hiányzott. A legtöbben abba a 16-35 éves korosztályba tartoztak, amely tagjainak a legtöbb esélye volt a koncentrációs táborokat és a munkaszolgálatot túlélni. Ők alkották a zsidó népesség közel kétharmadát. A nemi megoszlás kétharmad-egyharmad arányt mutatott a férfiak javára. L.: GIDÓ Attila: *Kolozsvár, Nagyvárad és Nagyvárad zsidó túlélői. A Zsidó Világkongresszus 1946-os észak-erdélyi felmérése*, Műhelytanulmányok a Romániai Kisebbségekről 35., ISPMN, Kolozsvár, 2010, 24-27. p.

³¹ A felsorolt megyékben az 1941-es magyar népszámlálás szerint a következő volt az izraelita vallású lakosság száma: Kolozs vármegye: 19 100, Bihar vármegye: 29 316, Szatmár vármegye: 27 797, Máramaros vármegye: 39 590, Szolnok-Doboka vármegye: 10 478, Szilágy vármegye: 8339, Beszterce-Naszód vármegye: 6420, Maros-Torda vármegye: 10 430, Csík vármegye: 2082, Háromszék vármegye: 793, Udvarhely vármegye: 823. L.: Dr. KEPECS József (szerk.): *A zsidó népesség száma településenként (1840-1941)*, Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1993, 30-33. p.

Háromszék kb. 50

Udvarhely kb. 50

Összesen kb. 6700³²

A zsidó intézmények, a hitközségek, kórházak, iskolák, templomok, rituális fürdők teljesen elpusztultak. A zsinagógák egy részét a visszavonuló német és magyar csapatok felrobbantották vagy felgyújtották, így a szép kolozsvári neológ zsinagóga romokban hever. A máramarosszigeti nagy ortodox templom a tűz martaléka lett. A zsinagógákat általában a németek, garázsokká, istállókká vagy raktárhelyiségekké alakították át.

A visszatért zsidóság első, szinte ösztönszerű cselekedete volt, hogy elpusztult intézményeit újra életre hívja. Minden helységben megalakították a zsidó hitközséget, amely vallási jellegén kívül első sorban népi és szociális célokat szolgál. Az ilyenformán megalakult zsidó közösségek tiszteletreméltó erőfeszítést tesznek egyrészt a zsidóság megszervezésére, másrészt az intézmények újjáépítésére. Minden nagyobb helységben helyrehoztak legalább egy zsinagógát, ahol a vallásosabb elemek megkezdték a rendszeres istentiszteletek tartását. Sok helyen üzembe helyezték a rituális fürdőt is, amelyek egyben az illető városok egyedüli nyilvános fürdőjét is képezik.

Delegációnk a maga részéről minden rendelkezésre álló eszközzel igyekezett támogatni e zsidó közösségeket újjáépítő munkájukban és megfelelő szubvenciókat folyósított a legfontosabb közintézmények fenntartására. Több helyen anyagi segítséget nyújtott a zsinagógák és más közösségi épületek rendbehozási munkálataira.

A zsidó közösségek legfontosabb feladatnak tekintik eldeportált testvéreik ingó és ingatlan vagyontárgyainak felleltározását, biztonságba helyezését és megőrzését. Anélkül, hogy erre valamely központi szervtől irányítást vagy felszólítást kaptak volna, szinte önkéntelenül mindenütt hozzákezdtek ennek a munkának az elvégzéséhez. Sajnos a központi államhatalom és az egységes közigazgatási rendszer hiánya mind máig nem tette lehetővé, hogy ezen a téren egységes irányelvek és eljárási módozatok alakuljanak ki. Az egyes városok katonai parancsnokaitól és közigazgatási vezetőitől függ, hogy milyen mértékben sikerül a távollevők vagyoni értékeit megvédeni. Egyes helyeken megengedték, hogy a zsidó ingóságokat összegyűjtsék, felleltározzák és őrizetbe vegyék, más helyeken viszont a helyi hatóságok megakadályozták ezt. Ingóság alatt természetesen úgyszólván bútordarabokat

³² Téves összeadás, valójában összesen 7200 személy. Az észak-erdélyi holokauszt túlélők pontos számát nem lehet tudni. Becslések szerint a számuk 35–40 ezer körül lehetett. Martonék körútja idejére a túlélőknek még csak egy töredéke (elsősorban munkaszolgálatosok) tért haza. Az életben maradtak túlnyomó többsége 1946-ig érkezett meg Erdélybe, sokan viszont, mintegy 8–10 ezer fő, a haláltáborokból történő felszabadulásukat követően nem tért haza, hanem máshol telepedett le. Vö. BRAHAM (szerk.): *i.m.*, 470. p.

kell érteni, mert az egyéb holmikat, mint a ruházati cikkeket, háztartási felszerelési tárgyakat részben az átvonuló csapatok, részben a csőcselék már korábban elcipelte.

Még nagyobb rendszertelenség uralkodik a zsidó ingatlanok és az ipari, valamint kereskedelmi vállalatok kezelése terén. A zsidó közösségek törekvése oda irányul, hogy ezeket a jelentős vagyontárgyakat a zsidó közösség vegye kezelésbe és gyümölcsoztesse a távollévők javára. Ennek a célkitűzésnek azonban két nagy akadály van. Az egyik a katonai és polgári hatóságok meg nem értése és néha aktív ellenzése, a másik a megfelelő zsidó munkaerő hiánya, ami főleg a kisebb városokban érezhető. Nagy nehézséget okoz ezen a téren az a körülmény is, hogy a visszavonuló magyar hatóságok magukkal vitték a telekkönyveket és így nem lehet teljes pontossággal összeállítani a zsidó ingatlanok listáját. Különösen érezteti a hatását ez a falusi ingatlanok és birtokok esetében.

Delegációnknak alkalma nyíltott a távollévők e vagyoni jogi problémájának roppant horderejéről meggyőződni és látni azt is, milyen óriási károkat jelent a távollévők részére az, hogy ez a kérdés mindez ideig nem nyerhetett egységes és törvényes elrendezést. Delegációnk ezért elhatározta, hogy addig is, míg a román közigazgatás átveheti funkcióját Erdélyben, beadvánnyal fordul a Bucureștiben [Bukarestben] székelő fegyverszüneti bizottsághoz, amelyben konkrét javaslatokat tesz e vagyoni jogi problémák egységes szabályozása érdekében.

Az elmondottakból önként következik, hogy az észak-erdélyi zsidóság gazdasági és szociális helyzete rendkívül súlyos és válságos. Az általános krízismomentumokon kívül őket a speciális zsidó bajok is nyomják. A korábbi foglalkozási ágakban való elhelyezkedés rendkívüli nehézségekbe ütközik. A kereskedő nem találta meg üzletét és árukészletét, az iparosnak elvesztek a szerszámai, a tisztviselőnek elpusztult a munkahelye. Mindenkinek előlről kell kezdenie mindent és csak nagyon kicsi azon szerencséseknak a száma, akik régi munkahelyeiken régi foglalkozási ágaikban tudtak elhelyezkedni.

A zsidóság gazdasági elhelyezkedésének és produktivizálódásának útjában ugyanazok az akadályok állanak, mint a lakosság többi részénél, még pedig a tőke és a szállítási eszközöknek a hiánya. Delegációnk beható tanulmányozás tárgyává tette miként lehetne e hiányokon segíteni és az egybegyűjtött adatok alapján konkrét javaslatokat fog tenni a nagy zsidó segítő szervezeteknek. Többek között javasolni fogja zsidó hitelszövetkezetek létesítését egy nagy szállítási szövetkezet azonnali megalakítását, zsidó ipari közműhelyek és beszerzési szövetkezetek létesítését. A zsidó közösségek útján összeíratta a zsidó iparosok szerszámszükségletét és a beérkező adatok alapján igyekezni fog e nélkülözhetetlen szerszámokat a szövetkezetekbe tömörülő zsidó iparosok részére megszerezni.

A segélyezés munkája

Delegációnk a zsidó segítő szervezetekkel való előzetes tanácskozásoknak megfelelően azzal a tervvel utazott le Észak-Erdélybe, hogy mellőzni fogja az individuális segítség módszerét és csakis kollektív, vagy kimondottan konstruktív segélyeket fog folyósítani a rendelkezésére bocsátott alapokból. A helyszínre érve sajnos meg kellett állapítanunk, hogy ez a terv eredeti formájában nem valósítható meg. Az egyéni nyomor oly nagy és az elhelyezkedési problémák oly komplikáltak, hogy a humanizmus legegyszerűbb parancsaival kerültünk volna összeütközésbe, ha mereven elzárkóztunk volna az individuális segélyezés elől. A munkaszolgálatosok legnagyobb része teljesen lerongyolódva, kizárólag a testükön lévő fehérneművel tértek vissza, amely tény konstatálásával egyidejűleg delegációnk arra a meggyőződésre jutott, hogy haladéktalan javasolnia kell a nagy zsidó segítő szervezeteknek a legalább egyszeri individuális segély megállapítását és folyósítását. Meg kellett ezt tennie annál is inkább, mert az Erdélybe visszatért zsidó munkaszolgálatosok között egyre növekvő elégedetlenség volt tapasztalható amiatt, hogy azok, akiknek módjukban volt lejönni Bucureştibe, minden nehézség nélkül megkapták a munkaszolgálatos menekültek részére megállapított ruházati és ellátási segélyt, míg azok, akik nem voltak abban a helyzetben, hogy a költséges és fáradságos bucureşti utat megtegyék, minden anyagi támogatás nélkül maradtak.

Delegációnk még Erdélyben tartózkodása idején leküldötte egyik tagját Bucureştibe, hogy ilyen értelemben informálja a zsidó segítő szervezetek vezetőit, majd haza érkezése után részletesen megvitatta e szervekkel az erdélyi zsidóság egyéni segélyezésének módozatait.³³ E tanácskozások eredményeként a zsidó segítő szervezetek elhatározták, hogy minden észak-erdélyi szegény sorsú munkaszolgálatosnak 60 000 lej egyszeri segélyt folyósít, amely segély konstruktív jelleggel bír és azt a célt szolgálja, hogy annak segítségével megpróbálkozzanak új egzisztenciát teremteni maguknak.³⁴ Bár a Joint

³³ Valószínűleg Mózes Károlyról, a Joint képviselőjéről van szó. A Romániai Hitközségek Föderációja keretében működő Autonóm Segélyező Bizottság 1944. november 13-i levele az Észak-Erdélyben tartózkodó Marton Ernőhöz. The Strochlitz Institute for Holocaust Research. Historical Documentation Center, Haifa, The Ernest Marton Collection, 5.3. dosszié (The Situation of the Surviving Jews in North Transylvania, 1944), fóliószámozás nélkül.

³⁴ A következő évtől Zsidó Népközösségeken keresztül a bukaresti Romániai Hitközségek Föderációja és a Joint rendszeres segélyezésben részesítette az észak-erdélyi túlélőket. A segélyezések mértéke és elosztásának módozatai több ízben is változtak. Marton észak-erdélyi tartózkodása alatt, 1944. november közepén, jött létre Kolozsváron az Észak-Erdélyi Zsidó Segélyelosztó Bizottság (Comitetul pentru Distribuirea de Ajutoare Evreilor din Transilvania de Nord), amelynek a vezetésével Martont bízták meg. A november 13-i tervek szerint, minden észak-erdélyi zsidó rászoruló havi 14 ezer lejes juttatásban részesült mindaddig, amíg (de legtovább 1945. január 1-ig) nem

Distribution Committee e segély megszavazásával nagy anyagi erőfeszítést tett, mégis meg kell állapítanunk, hogy a növekvő drágaság miatt a megállapított segély összege korántsem elegendő arra, hogy a segélyre szorulókból kiruházkodhassanak és akárcsak pillanatnyi szükségleteiket is megközelíthető módon kielégíthessék. Már a legközelebbi jövőben meg kell keresnünk és meg kell találnunk a módokat arra, hogy e szerencsétlen embereket valóban konstruktív segélyben részesíthessük, és ilyenformán lehetővé tehessük számukra a produktív munkaprocesszusba való bekapcsolódásukat.

Véleményünk szerint mindaddig, míg Észak-Erdélyben a normális viszonyok helyre nem állanak, bucaresti zsidó segítő szervezeteknek elsőrangú kötelezettségük lesz szeretetteljes figyelemben részesíteni az oly kis számban megmenekült erdélyi zsidóság sorsát, amely egyedülálló tömegtragédia eleven tanúja és amelynek helyezte oly példátlanul súlyos és komplikált.

A zsidó hadifoglyok kérdése

Jelentésünk általános részében végül meg kell emlékeznünk arról a problémáról, amellyel a delegációnk erdélyi körútja alkalmával többször találta magát szemben. Ez pedig a zsidó hadifoglyok kérdése. Az orosz katonai hatóságok a visszatérő zsidó munkaszolgálatosok egy részét nyilvánvaló tévedésből hadifoglyokként kezelik, és ugyanolyan elbírálásban részesítik, mint a német és magyar hadifoglyokat. Ez a tévedés annál fájdalmasabb, mert mint már jelentésünk elején említettük, ezeket a zsidó munkaszolgálatosokat a német és magyar katonai hatóságok ugyancsak hadifoglyokként kezelték, minthogy a zsidókat általában az egyesült nemzetek szövetségeseinek, tehát ellenségnek tekintették. Milyen tragikus játéka a sorsnak, hogy e zsidó munkaszolgálatosok abban a pillanatban, midőn azt hitték, hogy ütött a szabadulás órája és életük kockáztatásával áttörték magukat az orosz csapatokhoz, hogy azok oltalma alá helyezték magukat, ismét hadifoglyoknak minősülnek és a hadifoglyoknak kijáró bánásmódban részesülnek.

---

tudta saját maga biztosítani a megélhetését. A delegáció november 28-i jelentésében már egy 60 ezer lejes összeg szerepel, mint egyszeri segély. Miután a deportálásokat túlélő zsidók hazatérése is megkezdődött, a segélyezés elsősorban rájuk és csak másodsorban a korábbi munkaszolgálatosokra fókuszált. Lásd a bukaresti Joint által a Zsidó Népközösségekhez eljuttatott 1945. május 19-i utasításokat az észak-erdélyi túlélők segélyezéséről. A Romániai Hitközségek Föderációja keretében működő Autonóm Segélyező Bizottság 1944. november 13-i levele az Észak-Erdélyben tartózkodó Marton Ernőhöz. The Strochlitz Institute for Holocaust Research. Historical Documentation Center, Haifa, The Ernest Marton Collection, 5.3. dosszié (The Situation of the Surviving Jews in North Transylvania, 1944), fóliószámozás nélkül; Arhivele Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității [A Securitate Irattárát Vizsgáló Országos Bizottság Levéltára, Bukarest], Fond Documentar, D. 14443 (2762) dosszié, 44. f.

Delegációnk tagjai felkeresték a brassói fogolytábor parancsnokát, ahol kb. 250 zsidó munkaszolgálatos volt fogva és érdeklődtek e zsidó foglyok kiszabadításának lehetőségei felől.³⁵ A táborparancsnok azt az információt adta, hogy minden egyes fogolynak a helyzete felül lesz vizsgálva, és aki ártatlannak bizonyul, az visszanyeri szabadságát. A felülvizsgálat azonban nyilván nem Romániában történik, mert a brassói zsidó foglyokat a magyar és német foglyokkal együtt időközben elszállították.

Delegációnk erdélyi körútja során egy másik intervenciót is eszközölt a zsidó hadifoglyok ügyében, mégpedig Zilahon, ahol a román parancsnokság alatt álló fogolytáborba szállítottak be előbb 58, majd 120 zsidó munkaszolgálatost. Delegációnk írásbeli beadvánnyal fordult a román katonai hatósághoz kérve, hogy addig is, amíg felsőbb paranccsal tisztázódik a zsidó munkaszolgálatosok helyzete, engedjék meg, hogy a városban lakjanak s ne legyenek kényszerítve, hogy együtt tartózkodjanak a német és magyar hadifoglyokkal, akiknek részéről annyi bántalom és megaláztatás érte őket. A román parancsnokság ígéretet tett a kérés teljesítésére, ki is adott egy ilyen irányú írásbeli utasítást, de annak végrehajtására nem kerülhetett sor, mert időközben az egész fogolytábort a zsidó munkaszolgálatosokkal együtt máshova irányították.

Mély meggyőződésünk szerint a humanizmus elemi parancsa követeli, hogy ezek az ártatlanul szenvedő zsidó foglyok mielőbb visszanyerjék szabadságukat.

Bukarest, 1944. november 28.

³⁵ A fogolytáborokra L.: ȘANDRU, Dumitru: Metamorfozele gulagului românesc. Centrele de internare: 1944–1945, *Arhivele Totalitarismului*, 1994/1–2. sz., 7–21. p.